

ORUC TÜRKSEVƏR (MUSAYEV)

İNGİLİZ DİLİNİN QRAMMATİKASI

(PRAKTİK VƏ NƏZƏRİ)

Əsaslı şəkildə yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş
dördüncü nəşri

BAKİ-QISMƏT-2007

BBK.46.2.2.1.2**M-84**

Müəllif:

Filologiya elmləri doktoru, prof.
O.İ. Turksevər (Musayev)

Nəşriyyatın direktoru:

Z.Məmmədrzayev

Redaktor:

A.Hüseynov

Bədii və texniki redaktor:

X.Öztürk

Dizayner:

M.Xəlilov

Korrektor:

X.Əsgərova

**M-84 Oruc Türksevər (Musayev), İngilis dilinin qramatikası,
“Qismət” nəşriyyatı, Bakı, Qismət, 2007. 608 səh.**

Dərslik üç hissədən ibarətdir: morfologiya, sintaksis və tapşırıqlar.

Kitabın morfologiya bölməsində nitq hissələrindən, sintaksis bölməsində söz birleşməsi və cümlə məsələlərindən bəhs olunur. Üçüncü hissədə kitabın ümumi məzmununu əhatə edən tapşırıqlar verilmişdir.

Dərslik Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbələri üçün yazılmışdır. Kitabdan özəl ali məktəb tələbəleri, orta məktəb müəllimləri, aspirantlar, filoloq-dilçilər, tərcüməçilər və habelə ingilis dilini öyrənən hər bir kəs istifadə edə bilər.

Kitab müəllifin şəxsi vəsaiti hesabına çap edilmişdir.

M 4602020102
M-085-50-07

® Bütün hüquqlar f.e.d. professor O.İ. Turksevərdə (Musayevdə) saxlanılır.
Onun yazılı surətdə icazəsi olmadan həmin kitabın nə bütövlükdə, nə də hər hansı bir şəkildə çap edilməsi, surətinin çıxarılması qəti qadağandır.

© “**Qismət**”, 2007.

*Grammar in the widest sense of the word
is... both the science and the art of language.*
(Henry Sweet)

◆ GİRİŞ

Oxuculara təqdim edilən bu kitab əsasən Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbələri üçün yazılmışdır, lakin ondan özəl ali məktəblərin – universitetlərin, gimnaziyaların tələbələri, orta məktəb müəllimləri, aspirantlar, filoloq-dilçilər, tərcüməçilər, orta məktəbin yuxarı sinif şagirdləri və habelə, ingilis dilini öyrənmək istəyən hər bir kəs istifadə edib bəhrələnə bilər.

Məlum olduğu kimi, ingilis dili və Azərbaycan türkcəsi istər genzis və istərsə də tipoloji quruluş baxımından müxtəlif dil qrupları-na daxildir: ingilis dili Hind-Avropa dillərinin German qrupuna daxil olub, morfoloji quruluşuna görə analitik, Azərbaycan türkcəsi isə türk dillərinin Oğuz qrupuna daxil olub, morfoloji quruluş baxımından aqqütütinativ dildir. Bu zəmində də həmin dillər arasında ciddi qrammatik fərqlər mövcuddur. İngilis dilini öyrənən hər bir azərbaycanlı həmin fərqlər əsasında meydana gələn çətinliklərlə qarşılaş- malı olur. Məsələnin bu cəhətini nəzərə alaraq müəllif kitabda müa- sir ingilis dilinə xas olan qrammatik hadisələri sadəcə olaraq təsvir etməklə kifayətlənməmiş, yeri göldikcə ingilis və Azərbaycan türk- cəsinin bu və ya digər qrammatik hadisələrini tutuşdurmış, kontrastiv tərzdə müqayisə etmişdir ki, bu da ingilis dilinin qrammatik quru- luşunun azərbaycanlılar tərəfindən daha tez qavranılmasına və daha asan öyrənilməsinə kömək edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ADU-nun və digər universitetlərin ixtisası ingilis dili olan tələbələri ingilis dilinin qrammatikasını həm də nəzəri olaraq öyrənirlər. Bu tədris müəssisələrində ingilis dilinin nəzəri qrammatikası tədris planına ayrıca fənn kimi daxil edilib, bu fənn üzrə mühazirələr oxunur və seminar məşğələləri aparılır. Lakin bu tədris fənni üzrə tələbələrin əlində ana dilində yazılmış heç bir vəsait yoxdur. Belə bir vəsaitə isə tələbələrin böyük ehtiyacı var. Həmin ehtiyacı qismən də olsa ödəmək məqsədilə müəllif bəzi məsələlərin nəzəri izahını da verməyi lazımlı bilmüşdür. Kitabın daxil edilmiş nəzəri hissələr qismən xırda şriftlərlə çap edilmişdir.

Kitab üç hissədən ibarətdir:

- 1) **morfologiya;**
- 2) **sintaksis;**
- 3) **tapşırıqlar.**

Kitabın **morfologiya** adlanan birinci hissəsində müasir ingilis dilində mövcud olan nitq hissələrindən danışılır, onlar təsnif olunur və ayrı-ayrılıqda şərh edilir. İngilis dili üzrə mövcud olan digər qrammatika kitablarından fərqli olaraq burada ingilis dilinə xas olan nitq hissələri iki deyil, üç qrupa bölünmüdüdür:

- 1) *əsas nitq hissələri – isim, sıfət, say, əvəzlik, fel, zərf;*
- 2) *sərbəst nitq hissələri – modal söz və nida;*
- 3) *köməkçi nitq hissələri – artıkl, sözönü, bağlayıcı və ədat.*

Kitabın sintaksis adlanan ikinci hissəsində müasir ingilis dilinə xas olan sintaktik hadisələr – söz birləşməsi və cümləyə aid olan məsələlər şərh edilir: söz birləşməsi və cümlə haqqında bəzi nəzəri məsələlər haqqında məlumat verilir.

Qətiyyətlə demək olar ki, bu və ya digər xarici dili öyrənmək prosesində həmin dilə xas olan qrammatik hadisələri başa düşüb mənimsemək hələ işin hamısı deyil, bəlkə də bu, həmin işin başlangıcı-

dır. Bu prosesdə əsas və başlıca məsələ öyrənilən xarici dilin qrammatik qayda-qanunlarından praktik olaraq istifadə etmək bacarıq və vərdişləri qazanmaqdan ibarətdir. Bu bacarıq və vərdişləri qazanmaq üçün isə xarici dildə müxtəlif tapşırıqlar yerinə yetirmək lazım gəlir. Məsələnin bu cəhətini nəzərə alaraq müəllif dərslikdə müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunu əhatə edən müxtəlif tapşırıqlar vermişdir.

Dərsliyin əvvəlinə ingilis dilinin qrammatik quruluşunun ümumi mənzərəsini yiğcam şəkildə əks etdirən “**İngilis dilinin qrammatik quruluşu haqqında bəzi qeydlər**” adlı bir məqalə daxil edilmişdir.

Həmin məqalədə müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunu səciyyələndirən və onu müasir Azərbaycan türkcəsinin qrammatik quruluşundan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən, müasir ingilis dilinə xas olan morfoloji kateqoriyaların ifadə üsul və vasitələrindən, müasir ingilis dilinin morfoloji quruluşunun çağdaş inkişafı istiqamətində və s. bəhs edilir.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəllif belə qənaətə gəlir ki, müasir ingilis dilinin morfoloji quruluşu anatilizmdən sintetizmə doğru inkişaf etməkdədir.

Kitabın bütün hissələrində, o cümlədən də tapşırıq hissəsində, istifadə edilmiş misalların əksəriyyəti ingilis, amerikan və Kanada bədii ədəbiyyatından götürülmüş, müəyyən bir qismi isə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dərsliyin bu nəşri əvvəlki nəşrlərdən əsaslı tərzdə fərqlənir. Bu fərq bir tərəfdən dərsliyin nəzəri hissəsinə əlavə edilmiş məlumatların genişləndirilməsində, bəzi materialların yeni səpkidə işlənilməsində (*məsələn, modal fellərin yeni tərzdə bölgüsündə, a-prefiksli sözlərin izahında, bəzi terminlərin dəqiqləşdirilməsində və s.*), digər tərəfdən də dərsliyə daxil edilmiş tapşırıqların kəmiyyətcə artırılmasında və keyfiyyətcə yüksəldilməsində özünü gösərir.

Həmin dərsliyi əvvəlki nəşrlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, dərsliyin bu nəşrinə “*Xarici dillərin qrammatikasının tədrisinin strategiyası*”, habelə “*Xarici dillərin qrammatikasının tədrisində ana dili qrammatikasının yeri və rolu*” adlı iki məqalə də daxil edilmişdir.

Birinci məqalədə xarici dillərin qrammatikasını necə öyrətməkdən və necə öyrənməkdən, bu prosesdə hansı mərhələləri keçməkdən, dil öyrədənin və dil öyrənənin üzərinə düşən məsuliyyətdən və s., ikinci məqalədə isə xarici dillərin qrammatikasının tədrisində ana dili qrammatikasının yeri və rolundan danışılır.

Müəllif belə hesab edir ki, həmin dərsliyin bu tərzdə təkmilləşdirilməsi onun praktik və nəzəri əhəmiyyətini bir daha artıracaq, dərsliyin daha faydalı və daha sanballı olmasını təmin edəcək.

Kitabın yenidən işlənməsi prosesində faydalı məsləhətlər vermiş dos. A.Hüseynova, dos. D.Yunusova, dos. N.Nəbiyevaya, f.e.n. C.Quliyevə və İngilis dili müəllimi Q.Əsədovaya müəllif öz təşəkkürünü bildirir.

Dərsliyin kompyuterdə yiğilmasında və onun korrekturasının oxunmasında zəhmət çəkmiş Əsgərova Xumar xanımı da müəllif öz minnətdarlığını bildirir.

Dərslikdə nəzərə çarpacaq qüsurlar haqqında fikir söyləyəcək oxuculara müəllif bəribaşdan təşəkkür edir və nəzərə çarpan qüsurlar haqqında fikirlərini aşağıdakı ünvana göndərmələrini lütfən xahiş edir.

Baki şəhəri, AZ1122, Həzənbəy Zərdabi prospekti, ev 61, mənzil 28.

◆ XARİCİ DİLLƏRİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNİN STRATEGIYASI

İngilis dili öyrədənlər və öyrənənlər, sözüm Sizlərədir!

Qrammatikasız dil yoxdur və ola da bilməz. Zira qrammatika hər bir dilin onurğa sütunu, quruluş skeletidir. Bədən onurğa sütununa əsaslandığı, skeletə söy-kəndiyi kimi hər bir dil də özünün malik olduğu, özünə məxsus olan qrammatikaya, qrammatik quruluşa söykənir, onun zəminində mövcud olur.

Dilin leksik tərkibi qrammatikasız özlüyündə dil ola bilməz. Dilin yerinə yetirməli olduğu başlıca funksiya — kommunikativ funksiya ancaq qrammatikanın sayəsində gerçəkləşir, dil ünsiyyət vasitəsinə çevrilir və insanlara xidmət edir.

Yuxarıda qısaca olaraq deyilənləri nəzərə alıqda dillərin tədrisində onların qrammatikasının öyrədilməsinin necə böyük əhəmiyyət kəsb etməsi bütün varlığı ilə aydınlaşır, meydana çıxır.

Hər bir işdə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün müəyyən bir strategiya olduğu kimi, xarici dillərin qrammatikasının tədrisinin də özünəməxsus strategiyası var.

Bu və ya digər xarici dilin qrammatikasının tədrisi strategiyası iki başlıca məsələni ehtiva edir:

- 1) *xarici dilin qrammatikasını öyrətmək;*
- 2) *xarici dilin qrammatikasını öyrənmək.*

Birinci halda, yəni xarici dilin qrammatikasını öyrətmək prosesində əsas vəzifə həmin xarici dili öyrədən müəllim üzərinə düşür. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün o, hər şeydən önce, tədris etdiyi xarici dilin qrammatikasını kamil bilməli və onu anlaşıqlı bir tərzdə şagirdlərə və ya tələbələrə izah etməlidir. Bu,

xarici dillərin qrammatikasının öyrədilməsi və öyrənilməsi strategiyasında keçilməli olan vacib və ilkin mərhələdir.

Bu prosesdə müəllimin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biri də izah edilmiş qrammatik qaydanın şagirdlər və ya tələbələr tərəfindən nə dərəcədə mənimsənilməsini aşkarlamaqdan ibarətdir. Bunun üçün müəllim əldə olan dərsliklərdən, dərs vəsaitlərindən və ya öyrətdiyi qrammatik qayda əsasında özünün hazırladığı, tərtib etmiş olduğu çalışma və tapşırıqlardan istifadə edərək şagirdlərin və ya tələbələrin tədris olunan qrammatik qaydanı nə dərəcədə öyrənmiş olmalarını müəyyənləşdirməlidir. Bu işi görmək üçün müəllim üç məsələni aydınlaşdırmalıdır:

1) şagird və ya tələbə tədris edilmiş qrammatik qaydanı mətni oxuyarkən formaca yazılı nitqdə və eşidərkən şifahi nitqdə tanıya bilirmi?

2) şagird və ya tələbə öyrədilmiş qrammatik formanın ifadə etdiyi mənanı başa düşübmü, onu, necə deyərlər, öz malına çevirə bilibmi?

3) şagird və ya tələbə öyrədilmiş qrammatik qaydanı nitqində (həm şifahi, həm də yazılı) praktik olaraq işlədə bilirmi?

Əgər müəllim yuxarıda qoyulmuş bu üç suala müsbət cavab tapa bilirsə, demək, o, öyrətdiyi qrammatik qaydanın tədrisində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmuşdur. Əks təqdirdə qrammatik qaydanın tədrisi yarımcıq, formal xarakter daşıyan və xarici dillərin tədrisində ona verilən tələbi yerinə yetirə bilməz.

Bundan sonra xarici dillərin qrammatikasının öyrənilməsinin strategiyasında ikinci mərhələ başlanır. Bu mərhələdə məsuliyyət başlıca olaraq, bəlkə də bütövlükdə, şagirdlərin və tələbələrin üzərinə düşür. Burada, demək olar ki, hər şey dil öyrənəndən asılı olur. Belə bir deyim də var. Deyirlər: "Xarici dili öyrətmirlər, onu öyrənirlər". Bu deyim dil öyrənmək işində onu öyrənenin üzərinə nə dərəcədə böyük məsuliyyət düşdüyüünü bir daha sübut edir.

Bir anlığa təsəvvür edin ki, xarici dilin öyrədilməsində, bizim yuxarıda birinci strateji mərhələ adlandırdığımız mərhələni müəllim kifayət qədər yüksək səviyyədə keçib, bu və ya digər qrammatik qaydanı kifayət dərəcədə izah edib, amma dil öyrənən şəxs, istər şagird, istərsə də tələbə, həmin qaydanı öyrənmir,

onu yadda saxlamağa, onu praktik olaraq nitqində işlətməyə səy göstərmir. Bu halda müəllim nə etməlidir, izah etdiyi qrammatik qaydani şagirdə və ya tələbəyə necə öyrətməlidir? Bu sualın əlbəttə ki, cavabı yoxdur.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, xarici dilin öyrədilməsində və öyrənilməsində öyrədənin öz vəzifəsi, öz məsuliyyəti, öyrənənin isə öz vəzifəsi, öz məsuliyyəti var. Hətta, mən deyərdim ki, bu prosesdə, yəni xarici dilin qrammatikasını və ümumilikdə xarici dili öyrənmək prosesində başlıca vəzifə və əsas məsuliyyət onu öyrənənlərin üzərinə düşür. Dil öyrənən öyrənmək istəmirə, onu heç bir müəllim öyrədə bilməz.

Bəzi adamlar hətta müəllim olmadan da xarici dil öyrənə bilirlər. Bu, bir daha göstərir ki, xarici dili öyrənməkdə onu öyrənənin arzusu, istəyi, səyi həllədici amildir, əsas şərtdir.

Xarici dili, o cümlədən də onun qrammatikasını, öyrənmək işində onu öyrənən başlıca, onu öyrədən isə köməkçi amildir. Bunu xarici dil öyrənən hər bir şəxs nəzərə almalı və ona əməl etməlidir.

Nəticə olaraq onu da qeyd etmək istərdik ki, həmin dərslik və ona daxil edilmiş tapşırıqlar yuxarıda qeyd edilmiş bu strateji tələblər əsasında tərtib edilmişdir. Əgər dil öyrədənlər və öyrənənlər həmin dərsliyin möğzini, mahiyyətini düzgün anlasalar, dərsliyin qarşıya qoyduğu tələbləri yerinə yetirsələr və ondan lazımı tərzdə istifadə etsələr, ingilis dilinin qrammatikasını müvəffəqiyyətlə öyrədə və öyrənə bilərlər.

◆ XARİCİ DİLLƏRİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNDƏ ANA DİLİ QRAMMATİKASININ YERİ VƏ ROLU

Ana dili insanların malik olduğu ecazkar və əvəzedilməz nemətdir, ünsiyət vasitəsidir. İnsanlar onları əhatə edən maddi və mənəvi aləmi ancaq və ancaq ana dili vasitəsilə dərk edib öyrənir. Bu prosesdə əldə etdiyi bilikləri, məlumatları ancaq ana dili vasitəsilə dilə gətirir, onu əhatə edənlərlə ünsiyət saxlaya bilir.

Ana dili həm də millətin bir toplum kimi yaşaması, mövcud olması üçün lazımlı olan başlıca şərtlərdən biridir. Məhz buna görə də hər bir millətin ana dili onun üçün əziz və müqəddəsdir; hər bir millət öz ana dilini sevir, onu göz bəbəyi kimi qoruyur, onun yaşaması, inkişaf etməsi üçün əlindən gələni əsirgəmir, onu yaşatmağa çalışır və onunla haqlı olaraq fəxr edir.

Lakin insan cəmiyyəti özünün inkişafı tarixində elə bir mərhələyə çatır ki, o öz milli sərhədləri çərçivəsində qapanıb qala bilmir; milli sərhədlərdən kənara çıxmış olur. Bu o zaman baş verir ki, müxtəlif iqtisadiyyata, müxtəlif mədəniyyətə malik olan, müxtəlif siyasi quruluşlarda yaşayan insanlar təkbaşına yaşaya bilmir; xalqlar, milletlər arasında integrasiya prosesi başlanır. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif millətlər arasında çeşidli iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin yaranması bir həyatı zərurət kimi meydana çıxır, müxtəlif xalqlar, millətlər arasında ünsiyətə ehtiyac yaranır.

Məlum olduğu kimi, ünsiyətin başlıca vasitəsi isə dildir. Demək, müxtəlif dil daşıyıcıları olan toplumlar, xalqlar, milletlər biri-birilə ünsiyətə girmək üçün hökmən bir-birinin dilini öyrənmək məcburiyyətində qalmışlar. Buradan da özgə dilinin, xarici dilin öyrənilməsi bir zərurət olaraq meydana çıxmışdır.

Bununla əlaqədar olaraq qarşıya bir sıra suallar da çıxmışdı. Bunlardan biri də “Xarici dil ana dili əsasında, yoxsa ana dilini bu prosesdən çıxartmaqla öyrədil-

məlidir?” məsələsidir.

Bu məsələ metodistlər, psixoloqlar, dilçilər arasında ciddi mübahisə yaratmış və fikirayılığına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçıların bir qismi belə hesab etmişdir ki, ana dili xarici dilin öyrənilməsinə əngəl törədir, mane olur. Buna görə də onu (*ana dilini*), xarici dillərin tədrisi prosesindən kənarlaşdırmaq lazımdır. Digər qrup tədqiqatçılar isə belə hesab etmişlər ki, ana dili xarici dillərin öyrənilməsində etibarlı bazadır və buna görə də xarici dillərin öyrənilməsi, xüsusən onların qrammatikası bu bazaya, yəni ana dilinin qrammatikasına əsaslanaraq tədris edilməlidir.

Biz ikinci qrup tədqiqatçıların fikrinə tərəfdar çıxırıq və bu sahədə mövqeyimizi əsaslandırmak üçün aşağıdakıları qeyd etmək istərdik.

Hər şeydən öncə qeyd etmək istərdik ki, xarici dillərin öyrənilməsi metodu bir sıra amillərdən asılıdır. Məsələn, xarici dilin öyrədilməsinin qarşısına qoyulmuş məqsəddən, xarici dilin öyrədilməsinin zaman və məkanından, xarici dili öyrədənin ixtisas hazırlığından, onun dil öyrənənlərinin ana dilini bilib-bilməməsindən, hətta dil öyrənənin bu sahədə, yəni xarici dil öyrənmək sahəsində, malik olduğu **fitri potensial imkanlardan – onun yaddaşının möhkəmlik dərəcəsindən, diqqətinin davamlılığından, zəhmətsevərliyindən** və s. bu kimi insani keyfiyyətlərdən asılıdır. Demək, bu və ya digər xarici dilin öyrədilməsində seçilən metod yuxarıda qısaca olaraq sadalanan amilləri hökmən nəzərə almalıdır. Əks təqdirdə öyrədilən xarici dil sahəsində, eləcə də onun qrammatikasının tədrisində, tələb olunan nəticəni əldə emək mümkün olmaz.

Yuxarıda qısaca olaraq deyilənləri nəzərə alıqda belə qənaətə gəlmək məntiqi görünür ki, xarici dillərin tədrisində seçilən metod ehkam, universal ola bilməz. O (*xarici dillərin tədrisi metodu*) çox çevik və müxtəlif olmalıdır; xarici dillərin tədris olunduğu hər bir hal üçün fərdi olaraq seçiləlidir.

Biz belə hesab edirik ki, xarici dillərin, xüsusən onların qrammatik quruluşunun tədrisində ana dilini maneə hesab etmək ağlışigan deyil. Heç olmasa, ona görə ki, hər hansı bir fərd xarici dili öyrənməyə başlarkən ana dili onun təfəkküründə özünə möhkəm yer tutmuş olur. Onu aradan götürmək əsla mümkün deyil. Buna görə də, bizcə, ən yaxşı yol odur ki, dil öyrənənin təfəkküründə özü-nə qəti məkan salmış həmin dayaqdan – ana dilindən imtina etmək yox, xarici dillərin, xüsusən onun qrammatikasının tədrisində ondan səmərəli şəkildə, bacarıqla və lazım olan tərzdə istifadə etmək lazımdır. Ana dilinin qrammatikası xarici dillərin qrammatikasının tədrisində dayaq nöqtəsi olmalıdır.

Belə bir kəlam var. Deyirlər ki, hər şey müqayisədə daha tez, daha asan dərk edilir. Nə vaxtsa, kim tərəfindənsə söylənmiş bu müdrik kəlam da xarici dillərin qrammatikasının ana dilinin qrammatikası əsasında, onunla müqayisədə öyrədilməsi fikrinin daha doğru olduğunu bəraət qazandırır.

Bəziləri belə hesab edirlər ki, uşaq ana dilini onun qrammatikasının izahı olmadan öyrənir. Buna görə də xarici dili də bu qaydada, yəni qrammatik izahat aparmadan öyrətmək lazımdır. Bu fikrin tərəfdarları ana dili ilə xarici dil öyrənmək prosesini eyniləşdirirlər. Elə onların konsepsiyasının qüsuru, qəbuledilməzliyi də elə bununla şərtləşir.

Məssələ burasındadır ki, uşaq ana dilini təbii olaraq, həm də ünsiyyət ehtiyacından, onu əhatə edənlərdən – anasından, atasından, əhatəsində yaşadığı digər fərdlərdən öyrənir və bu, yəni ana dili öyrənmək onun yaşaması, həyat fəaliyyəti üçün vacib olur, labübən həyat zərurətinə çevirilir. Uşaq ana dilini bilməsə, sadəcə olaraq normal yaşaya bilməz. Çünkü uşaq yaşamaq üçün ona lazım olan həyat zərurətlərini ancaq ana dili vasitəsilə əldə edir – *yemək, içmək, yatmaq, dincəlmək* və s. ehtiyaclarını ödəmək üçün dil açmaq, ana dilində danışmaq məcburiyyətində qalır və beləliklə dil açır və ana dilində danışır.

Xarici dilin öyrənilməsi tamam başqa bir mühitdə, başqa bir şəraitdə baş verir. Burada xarici dil öyrənənin qarşısında demək olar ki, heç bir təbii ehtiyac olmur. Xarici dil ancaq müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün, əcnəbilərlə ünsiyyətə girmək məqsədi ilə, belə demək mümkünürsə, “süni” olaraq öyrənilir. Buradan da fərdin ana dili öyrənməsi ilə xarici dil öyrənməsinin fərqi, stimulu bütün çılpayılılığı ilə aydınlaşır: uşaq ana dilini həyat zərurəti nəticəsi olaraq təbii, xarici dili isə hər bir fərd müəyyən məqsədlə “süni” tərzdə öyrənir.

Yuxarıda deyilənlər qətiyyətlə göstərir ki, iki dilin (*ana dili və xarici dilin*) öyrənilməsi prosesini eyniləşdirmək nə psixoloji, nə bioloji, nə də ictimai ehtiyac baxımdan əsla mümkün deyil. Bunlar, yəni ana dilinin və xarici dilin öyrənilməsi, başqa-başqa proseslərdir. Heç bir fərd xarici dili ana dilini öyrəndiyi kimi öyrənə bilməz. Bu, sadəcə olaraq mümkün deyil. Demək, ana dilindən fərqli olaraq, xarici dillər şüurlu surətdə, həm də ana dilinə söykənən izahat əsasında tədris edilməlidir, öyrədilməlidir.

Əslində, xarici dili öyrənmək, xarici dildə danışmaq hər bir fərddə ana dili əsasında təbii olaraq formallaşmış kodları öyrənilən xarici dilə köçürmək, ana dili kodlarını öyrəndiyi xarici dilin kodları ilə əvəz etmək deməkdir. Əgər həqiqət bu tərzdədirse, demək, biz xarici dili öyrənmək üçün əvvəlcə onun danışq kodlarını

öyrənməli oluruq, sonra da həmin danişq kodlarını ana dilimizdə qazanmış olduğumuz danişq kodları ilə əvəz edirik. Beləliklə də, biz öyrəndiyimiz xarici dildə danişa bilirik, öyrəndiyimiz xarici dildə danişq akti baş tutur.

Bir halda ki, biz iki dildə (*ana dilində və xarici dildə*) mövcud olan kodları əvəzləyərək danişırıq, o halda biz ana dilimizdəki kodların öyrəndiyimiz xarici dildə mövcud olan hansı koda uyğun gəldiyini bilməliyik. Bu isə ancaq hər hansı bir xarici dili ana dili əsasında, onunla müqayisəli şəkildə öyrətməklə, öyrən-məklə əldə edilə bilər. Bu da xarici dillərin, xüsusən onun qrammatikasının öyrədilməsində, eləcə də öyrənilməsində ana dilinin nə dərəcədə vacib rola malik olduğunu qətiyyətlə sübut edir.

Haqqında danişılan bu problem, yəni xarici dillərin tədrisində ana dilinin qrammatikasının yeri və rolu məsələsi, haqqında fikrimizi tamamlamaq üçün bu məsələnin daha bir cəhəti üzərində də dayanmaq istərdik.

Məsələ burasındadır ki, ümumiyyətlə xarici dillərin tədrisində olduğu kimi, bu halda da, yəni xarici dillərin qrammatikasının tədrisində də başlıca şərt bu və ya digər xarici dilin tədrisi, öyrədilməsi qarşısına qoyulan məqsədlə şərtləşir və şərtləşməlidir. Əgər hər hansı bir xarici dil xüsusi kurslarda ancaq və ancaq həmin xarici dilin daşıyıcıları ilə primitiv şəkildə ünsiyyətə girmək üçün öyrədirilsə, o halda ana dilini tədrisdən kənarlaşdırmaq, bəlkə də olar, lakin ixtisası xarici dillər olan müəsissələrdə, məsələn Azərbaycan Dillər Universitetində, xarici dillərin tədrisində ana dilini tədris prosesindən kənarlaşdırmaq əsla olmaz. Zira ixtisası dil olan ali məktəblərdə biz tələbələrə sadəcə olaraq tədris edilən xarici dildə danişmağı öyrətmirik, onlardan xarici dillər üzrə mütəxəssis, linqvist hazırlayıraq. Bu səbəbdən də hazırlamalı olduğumuz mütəxəssis öyrəndiyi xarici dili həm əməli (*ünsiyyət vasitəsi*), həm də nəzəri olaraq (*elm kimi*) mənimseməlidir. Buna görə də bu halda ana dilinin xidmətindən istifadə etmək bütün parametrlər baxımından vacib görünür. Bunsuz istənilən nəticəni əldə etmək və kamil mütəxəssis-linqvist hazırlamaq mümkün olmaz.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri nəzərə aldıqda, bir daha məlum olur ki, bu və ya digər xarici dil üzrə kamil mütəxəssis – dilçi hazırlamaq üçün xarici dili ana dili zəminində tədris etmək lazımdır.

◆ İNGİLİZ DİLİNİN QRAMMATİK QURULUŞU HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunu səciyyələndirən və onu müasir Azərbaycan türkçəsinin qrammatik quruluşundan fərqləndirən başlıca cəhət ona xas olan analitizmdir. Bu isə, digər sözlə, o deməkdir ki, bu dildə, yəni müasir ingilis dilində söz birləşmələrində və cümlələrdə sözlər arasındaki sintaktik əlaqələr başlıca olaraq köməkçi sözlərlə - köməkçi fellər, sözənləri, artıkl, söz sırası və digər vasitələrlə ifadə edilir. Məsələn, müasir ingilis dilində felə xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi fellər vasitəsilə düzəldilir: indiki və keçmiş zamanların davamedici formaları **to be** köməkçi feli (1), indiki və keçmiş zamanların bitmiş formaları **to have** köməkçi feli (2), gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması **shall/will** köməkçi felləri (3), gələcək zamanın davamedici forması **shall/will** və **to be** köməkçi felləri (4), indiki və keçmiş zamanların davam edib bitmiş formaları **to have** və **to be** köməkçi felləri (5), gələcək zamanın davam edib bitəcək forması isə **shall/will**, **to have** və **to be** köməkçi felləri (6) vasitəsilə düzəldilir, məsələn:

(1) *I am speaking. He is going. They are working. She was sleeping. They were reading.*

(2) *I have said. He has gone. They had come.*

(3) *We shall go. They will stay at home.*

(4) *I shall be working. They will be watching.*

(5) *We have been working. They had been working.*

(6) *I shall have been working. They will have been working.*

Müasir ingilis dilində felin məchul növ forması (1), felin vasitəli şəkilləri (2) və felin inkar forması (3) da analitik yolla düzəldilir, məsələn:

(1) *I am invited. He has been invited. We shall have been invited* və s.

(2) *I should speak. He would go. We should have spoken* və s.

(3) *He does not speak English. They do not learn French. It is not cold.*
They are not soldiers və s.

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji ifadə baxımından çox zəifdir. Sintetik dillərdə, məsələn, Azərbaycan türkçəsində və rus dillərində ismin hal şəkilçilərinin ifadə etdiyi qrammatik mənalar müasir ingilis dilində sözünü adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir, məsələn:

The streets of Baki - Bakının küçələri

I am going to school - Mən məktəbə gedirəm.

They are at home - Onlar evdədirirlər və s.

İngilis dilində ismə xas olan qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyası da analitik yolla, daha doğrusu, artıkl adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir, məsələn:

I see a tree. The tree is tall. It is an egg. The egg is boiled.

Müasir ingilis dilində sözlərin cümlədə və habelə, söz birləşmələrində sırası da sözlər arasındaki sintaktik əlaqələrin ifadəsində ciddi rol oynayır. Bunu aşağıdakı misallarda aydın görmək olar:

1) *light lamp - işıqlı lampa, lamp light - lampa işığı*

2) *Tom knew Brown. Tom Braunu tanidi. -Brown knew Tom. Braun Tomu tanudi.*

Yuxarıda verilmiş söz birləşməsi və cümlələrdə mövcud olan sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr ancaq sözlərin sırası ilə ifadə edilmişdir. (Ətraflı məlumat almaq üçün bax: səh. 422-425).

Müasir ingilis dilində qrammatik mənaların bu tərzdə ifadə edilməsinə dair daha bir çox misal vermək olar. Buradan tamamilə aydın olur ki, müasir ingilis dili qrammatik quruluşunun ümumi mənzərəsini təşkil edən başlıca cəhət həqiqətən də analitizmdir.

XIX əsrin başlanğıcında məşhur alman filoloqu F.Şlegelin dillərin tipologiyasına dair verdiyi bölgü elm aləminə məlum olduğu ilk günlərdən belə bir həqiqət də aydın olmuşdur ki, bu bölgünün özü də nisbidir; heç bir dil saf sintetik və ya analitik ola bilmir: sintetik dillərdə analitizm ünsürləri, analitik dillərdə isə sintetizm ünsürləri mövcud olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, analitik dillərin klassik forması hesab edilən ingilis

dili də bu həqiqətdən kənardə qala bilmir; müasir ingilis dili analitik dil olmasına baxmayaraq, bu dildə də qrgrammatik mənaların bir qismi sintetik vasitələrlə ifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) ismin kəmiyyət kateqoriyasını ifadə edən **-s**, **-es**, **-en** suffiksləri: **tables**, **foxes**, **oxen**;
- 2) indiki zamanın qeyri-müəyyən formasının üçüncü şəxs təkində işlənən **-s** (**-es**) suffiksi: **He reads**. **She goes**;
- 3) canlı varlıq bildirən isimlərin təkində yiyəlik hal formasını düzəltmək üçün işlənən **'s** suffiksi: **the boy's name**;
- 4) qaydalı fellərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən formasını düzəltmək üçün işlənən **-ed** suffiksi: **invited**, **worked**;
- 5) bir və bəzi ikihecalı sıfət və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcə formasını düzəltmək üçün istifadə edilən **-er**, **-est** suffiksləri: **longer**, **longest**; **faster**, **fastest**;
- 6) bəzi isimlərin qadın cinsi formasını düzəltmək üçün işlədilən fransız mənşəli **-ess** suffiksi: **poetess**, **mistress**, **actress** və s.

Müasir ingilis dilində sözün morfoloji formasını dəyişmək üçün daha iki üsuldan istifadə edilir:

- 1) daxili fleksiya;
- 2) suppletiv üslü.

Doğrudur, bu üsullardan heç biri müasir ingilis dilində geniş miqyasda işlənmir: onun qrgrammatik quruluşu üçün produktiv sözdəyişmə üsulu hesab edilə bilməz; daxili fleksiya üsulu ilə yalnız bir neçə ismin cəm forması (**man - men**, **woman - women**, **tooth - teeth**, **foot - feet**, **goose - geese**, **mouse - mice**, **louse - lice**), bir qisim qaydasız fellərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən və keçmiş zaman feli sıfət forması (*to speak-spoke-spoken*, *to write-wrote-written*, *to begin-began-begun* və s.) düzəldilir. Suppletiv üsulla isə cəmi bir neçə felin keçmiş zaman qeyri-müəyyən forması (*to be-was-were*, *to go-went*) və bəzi şəxs əvəzliliklərinin obyekt hal forması (*I-me*, *we-us*) düzəldilir.

Hətta söz formasının düzəldilməsində istifadə edilən bu üsulları da sintetik üsul hesab etsək, yenə demək mümkündür ki, müasir ingilis dilinin qrgrammatik (morpholoji) quruluşunun ümumi mənzərəsini səciyyələndirən başlıca cəhətlərdən biri də sintetik forma baxımından kasib olmasıdır.

Yeri gəlmışkən qeyd etmək istərdik ki, müasir ingilis dilinə xas olan bu

xüsusiyyət, yəni sözlərdə sintetik formaların xeyli dərəcədə az olması bəzi adamlarda belə təsəvvür yaradır ki, bu dilin qrammatikası çox asandır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, sadəcə olaraq illüziyadan başqa bir şey hesab edilə bilməz. Əslində, hər hansı bir dildə, o cümlədən də müasir ingilis dilində morfoloji-sintetik formaların azlığı dilin onun qrammatikasının asanlığı deyil, bəlkə də onun (qrammatik quruluşun) mürəkkəbliyinə, çətinliyinə dəlalət edir. Çünkü bu dillərdə formal sintetik əlamətə malik olmayan qrammatik mənaları yerli-yerində işlətmək daha çətin olur. Əslinə qalsa, bizcə, dilləri qrammatik baxımdan "asan" və ya "çətin" deyə qruplaşdırmaq nə nəzəri, nə də praktik cəhətdən inandırıcı ola bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili morfoloji-sintetik forma baxımından heç də həmişə indiki kimi kasib olmamışdır. Qədim ingilis dili (500-1100-cü illər) zəngin və mürəkkəb sintetik formalar sisteminə malik olmuşdur. Bu dövrdə isim qrammatik cins, hal və kəmiyyət kateqoriyalarına malik olmuşdur: ismin üç qrammatik cinsi (*kişi, qadın və orta*) və dörd hali (*adlıq, yiyəlik, təsirlilik və yönlik*). Hər bir cins və hali bildirmək üçün qədim ingilis dilində şəkilçilər mövcud olmuşdur. Sifet qədim ingilis dilində, müasir rus dilində olduğu kimi, isimlə hala, kəmiyyətə və cinsə görə uzlaşmışdı. Təbiidir ki, bunun üçün dildə müvafiq şəkilçilər olmuşdur. Şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları fellərdə xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilmişdir və s*.

Bu da məlumdur ki, dil ictimai bir hadisə olaraq statik vəziyyətdə, donmuş halda qalmır, insan cəmiyyətinin bilavasitə məhsulu olan dil cəmiyyətin inkişafı və dəyişməsi ilə paralel olaraq inkişaf edir və dəyişir. İngilis dili də, dilə xas olan ümumi qanuna uyğunluqdan kənardə qalmamış, zaman keçdikcə öz daxili inkişaf qanunları əsasında inkişaf etmiş və dəyişmişdir.

Orta ingilis dili dövründə (1100-1500-cü illər) baş vermiş bir sıra hadisələr, xüsusən The Great Vowel Shift adlanan fonetik hadisə nəticəsində ingilis dilinə xas olan bir sıra sintetik formalar şəkilçilər zəifləməyə başlamış və sonra isə istifadədən çıxmış, yox olmuşdur.

Məlumdur ki, qrammatik formanın yox olması heç də qrammatik mənanın yox olması demək deyildir. Buna görə də sintetik formasını itirmiş qrammatik mənalar hər hansı digər bir vasitə, forma ilə ifadə edilməli idi. Forma və məzmun arasında mövcud olan dialektik vəhdət bunu tələb edir. Buna müvafiq olaraq da orta

* Ətraflı məlumat almaq üçün bax: M.M.Pasayeva "İngilis dilinin tarixi", (qədim dövr), Bakı, 1972, səh. 65-105.

ingilis dili dövründə sintetik formasını itirmiş qrammatik mənaların ifadəsi üçün yeni qrammatik formalar, həm də əvvəlki formalardan keyfiyyətçə fərqli formalar-analitik formalar əmələ gəlmışdır (28; 118-153) ki, bu da ingilis dilinin qrammatik-morfoloji quruluşunun ümumi mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir; qədim ingilis dili dövründə əsasən sintetik dil olan ingilis dili, orta dövrde əsasən analitik dilə çevrilmişdir, digər sözlə, ingilis dilində sözün analitik forması yaranmışdır.

Sözün analitik forması nədir? Sözün analitik forması onun (sözün) elə bir şəkildir ki, o, distant vəziyyətində işlənən iki və daha artıq komponentdən ibarət olur. Bunlardan biri tərkibin nominativ mənasını, qalanı, yaxud qalanları həmin tərkibə xas olan qrammatik mənaları ifadə edir. Məsələn:

am / is / are reading, have / has read, shall / will read, shall / will have been reading, have / has been invited və s.

Bu tərkiblərin hamısı müasir ingilis dilində işlənməkdə olan analitik formalardır. Burada açıq kursivlə verilmiş komponentlər tərkibin qrammatik mənalarını, qara kursivlə verilənlər isə onların nominativ mənasını bildirir.

Hər bir dildə, o cümlədən müasir ingilis dilində, işlədilən sintetik və analitik formalar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur və bir vəhdət təşkil edir. Həmin əlaqə və vəhdət bir tərəfdən bu formaların dildəki funksiyası baxımından, digər tərəfdən də onların mənşəyi baxımından nəzərə çarpar.

Qeyd etmək lazımdır ki, konkret dildən asılı olmayaraq sözün morfoloji inkişafı prosesində bu formalardan hər biri ayrıca bir mərhələ təşkil edir: onların biri digərinin nəticəsi və ya başlanğıçı olur. Sözün analitik və sintetik formaları arasında genezis baxımından mövcud olan qarşılıqlı əlaqə və vəhdət də bununla şərtləşir. Analitik formalar öz başlanğıcını söz birləşməsindən götürür. Söz birləşməsinin komponentlərindən biri zaman keçidkə öz leksik mənasını zəiflədir və əsasən qrammatik məna bildirməyə başlayır. Beləliklə də dildə sözün analitik forması yaranır. Buna parlaq misal olaraq ingilis dilində mövcud olan *shall/will + məsdər* tərkibli analitik formanı göstərmək olar. Tarixən bu forma *modal fel + məsdər* tərkibindən ibarət olmuşdur. Sonralar (orta ingilis dili dövründə) modal fel öz mənasa itirmiş və gələcək zaman formasının markerinə çevrilmişdir. Beləliklə də müasir ingilis dilində işlənməkdə olan *shall/will + məsdər* tərkibli analitik forma yaranmışdır. Maraqlıdır ki, müasir ingilis dilində *shall, will* köməkçi felləri şəkilçiləşmə istiqaməti almışdır; onların hər ikisi *'ll* şəklində işlənir ki, bu da köməkçi felin şəkilçiyə keçməsindən başqa bir şey deyil.

Dildəki funksiya baxımından analitik və sintetik formalar arasındaki əlaqələr qrammatik mənaların makro sahəsində müşahidə edilir. Yəni eyni bir qrammatik kateqoriya bir mikro sahədə sintetik, digərində isə analitik forma ilə ifadə edilir. Buna misal olaraq müasir ingilis dilində felin zaman kateqoriyasını göstərmək olar. Bu kateqoriya felin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında sintetik, gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasında isə analitik vasitə ilə ifadə edilir: *I invited. I shall invite.**

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, ingilis dili öz inkişafı tarixində sintetikdən analitikliyə doğru getmişdir. Qarşıya belə bir sual çıxa bilər: bəs müasir dövrədə ingilis dilinin inkişafı hansı istiqamətdə gedir?

Müasir ingilis dilinin faktik materialları əsasında aparılmış müşahidələr göstərir ki, bu dilin morfoloji quruluşu hal-hazırda analitikdən sintetikliyə doğru inkişaf etməkdədir. Müasir ingilis dilində bu inkişafı göstərən əsas amillərdən biri, bəlkə də başlıcası ondan ibarətdir ki, həmin dildə mövcud olan bir sıra köməkçi sözlər şəkilçiləşmə dövrü keçirməkdədir. Məsələn, müasir ingilis dilində mövcud olan və tarixən modal fellərdən əmələ gəlmış **shall**, **will** və onların keçmiş zaman formaları olan **should**, **would** köməkçi felləri, **to be** köməkçi felinin şəxs formaları (həm indiki, həm də keçmiş zamanda - **am**, **is**, **are**; **was**, **were**), **not** inkar ədatı, **to have** köməkçi felinin şəxs formaları və s. paralel olaraq həm söz-morfem kimi, həm də özlərindən əvvəl gələn sözə bitişərək şəkilçi-morfem kimi işlənə bilir. Müqayisə edin:

I shall = I'll; He will = He'll. I should = I'd. He would = He'd, I am = I'm. He is = He's. She was not = She wasn't. They were not = They weren't. I have = I've. He has not = He hasn't. I do not = I don't. She does not = She doesn't. They did not = They didn't və s.

Yuxarıdakı misallarda bərabərliyin sol tərəfində köməkçi fel analitik morfem, müstəqil söz kimi işləndiyi halda, bərabərliyin sağ tərəfində həmin köməkçi fel özündən əvvəl gələn leksemlə bitişərək şəkilçi kimi işlənmişdir. Bu halda, yəni köməkçi felin əsas sözə bitişərək işlənmə məqamında, bizcə, nə köməkçi feldən, nə də analitik morfemdən danışmaq mümkündür. Burada ancaq köməkçi

---

* Ətraflı məlumat almaq üçün bax: O.İ.Musayev. "Qrammatik mənaların analitik və sintetik ifadə vasitələri arasında qarşılıqlı əlaqə məsələsinə dair", M.F. Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı institutunun elmi əsərləri, seriya XII, Bakı 1975, səh. 84-99

sözün şəkilçiyə çevrilməsindən danışmaq olar. Bu da müasir ingilis dilinin morfoloji quruluşunun analitiklikdən sintetikliyə doğru inkişaf etdiyini əyani şəkildə göstərir, sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində sintetik vasitələrin, xüsusən -'s şəkilçisinin getdikcə daha geniş miqyasda işləndiyini bəzi ingilis dilçiləri də etiraf etməkdədir. Məsələn, müasir ingilis dilçilərindən olan Carlz Barber özünün 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi "Linguistic Change in Present-day English" adlı kitabında qeyd edir ki, müasir ingilis dilində -'s şəkilçisi getdikcə daha geniş miqyasda işlədir. O yazır: "Bu halda -'s şəkilçisi **of** sözünü əvəz edir ki, bu da dilin analitizmdən sintetizmə doğru inkişafi deməkdir" /5; 133/.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmi yarım əsr bundan önce çap edilmiş dərsliklərdə iddia edilirdi ki, -s yiyəlik hal şəkilçisiancaq canlı varlıqları bildirən isimlərlə işlədir, cansız varlıqları bildirən isimlərdə isimlər arasında mövcud olan yiyəlik, sahiblik əlaqəsi **of** sözünü ilə, digər sözlə, analitik vasitə ilə ifadə edilir. Müşahidələr göstərir ki, müasir dövrədə ingilis dili haqqında bu hökm öz aktuallığını itirməkdədir. Bu gün -'s şəkilçisi eyni olaraq həm canlı, həm də cansız isimlərlə işlənir, məsələn, *biz the cover of the book* dediyimiz kimi *the book's cover* də deyə bilərik.

Beləliklə, aydın olur ki, qədim dövrədə əsasən sintetik dil olan ingilis dili orta dövrədə analitikləşmiş və əsasən analitik dil kimi formallaşmışdır. Müasir dövrədə isə ingilis dilinin morfoloji inkişafı yenidən sintetikliyə doğru istiqamət almışdır.

